

Bhishma School of Indian Knowledge System

MA Course

संस्कृतभाषा परिचय

Lecture 20 – 09.11.2023

- Harshada Sawarkar

sawarkar.harshada123@gmail.com

व्यञ्जनसन्धि

व्यञ्जनों का व्यञ्जनों के साथ मेल

व्यञ्जनों का स्वरों के साथ मेल

१. वर्ग के पहले अक्षर के बाद अगर स्वर हो या तीसरा / चौथा / पाँचवा वर्ण हो या य् / र् / ल् / व् / ह् इन वर्णों में से कोई वर्ण हो - तो वर्ग के पहले अक्षर के स्थान पर क्रमशः उसी वर्ग का तीसरा व्यञ्जन आता है।

उदा. ग्रामात् + आगतः = ग्रामादागतः

सम्यक् + आह = सम्यगाह

गृहात् + बहिः = गृहाद्बहिः

जगत् + ईशः = जगदीशः

महत् + दुःखम् = महद्दुःखम्

२. क् / ट् / त् / प् के बाद अगर ङ् / ण् / न् / म् इनमें से कोई वर्ण आता है तो क् / ट् / त् / प् के स्थान पर ङ् / ण् / न् / म् हो जाते हैं।

पहले नियम के अनुसार वर्गीय तीसरा व्यंजन भी आता है।

जगत् + नाथ = जगन्नाथ / जगद्नाथ

जगत् + मित्र = जगन्मित्र / जगद्वित्र

एतद् + मुरारिः = एतन्मुरारिः / एतद्मुरारिः

३. पद के अन्त में आए हुए म् के बाद व्यंजन होने पर म् अनुस्वार में परिवर्तित होता है ।

शुकः फलं खादति।

गोपालः श्लोकं पठति।

४. एक ही पद में ऋ / र् / ष् और न् हो तो न् ण् में परिवर्तित होता है।

ऋ / र् / ष् और न् के बीच कोई भी स्वर, क-वर्ग के वर्ण या प-वर्ग के वर्ण, ह्, य्, व् ये सारे वर्ण भी आएँ तो भी न् ण् में परिवर्तित होता है।

उदा. रामेण, ऋषिणा, ग्रामाणाम् आदि

लेकिन पद के अन्त में आया हुआ न् ण् में परिवर्तित नहीं होता।

उदा. रामान्, नरान्, ऋषीन् आदि

५. एक ही पद में अगर स् से पहले अ / आ के अलावा कोई और स्वर आए तो स् का परिवर्तन ष् में हो जाता है ।

उदा. देवेषु, पठिष्यति, साधुषु, भविष्यति आदि

६. ह्रस्व स्वर के बाद पदान्त न् हो और उस न् के बाद कोई ह्रस्व स्वर हो तो न् का द्वित्व होता है।

कस्मिन् + इति - कस्मिन्निति

तस्मिन् + अयम् - तस्मिन्नयम्

Compounds समास

समसनं समासः ।

सम् + अस् = एकत्र रखना ।

समास एक ऐसा शब्द है जिसमें दो या अधिक शब्द जोडकर एक शब्द बनाया जाता है । संपूर्ण सामासिक शब्द एक संज्ञा की तरह / विशेषण की तरह या फिर अव्यय की तरह भी प्रयुक्त होता है ।

सामासिक शब्द बनाने से अर्थ तो वही रहता है लेकिन शब्दों की संख्या कम हो जाती है जिससे वाक्य का सौंदर्य भी बढ़ता है ।

समास का विग्रह करते समय समास के भाग बने शब्दों को अलग कर दिया जाता है और उनमें विभक्ती के प्रत्यय जोड़कर उनका एक छोटा सा वाक्य बना दिया जाता है। यह समास के शब्द विभक्तियों द्वारा अपना एक दूसरे से संबंध बताते हैं ।

Types of Compounds -

1. अव्ययीभाव – पूर्वपदप्रधान – First pada is important
2. तत्पुरुष – उत्तरपदप्रधान – Second pada is important
3. द्वंद्व – उभयपदप्रधान – Both padas are important
4. बहुव्रीहि – अन्यपदप्रधान – Other pada is important

Examples of अव्ययीभाव compound -

अहम् अहनि अहनि मन्दिरं गच्छामि ।	अहं प्रत्यहं मन्दिरं गच्छामि ।
भवन्तः सर्वे शक्तिम् अनतिक्रम्य भोजनं कुर्वन्तु ।	भवन्तः सर्वे यथाशक्ति भोजनं कुर्वन्तु ।
मम मातामही जन्मनः आ (प्रारभ्य) हरितालिकाव्रतम् अकरोत् ।	मम मातामही आजन्म हरितालिकाव्रतम् अकरोत् ।
वयं दिने दिने पाणिनिं पठामः ।	वयं प्रतिदिनं पाणिनिं पठामः ।
अन्नेन क्षणिका तृप्तिः यावत् जीवः अस्ति तावत् च विद्यया ।	अन्नेन क्षणिका तृप्तिः यावज्जीवं च विद्यया ।

Examples of तत्पुरुष compound -

एकाकिनः वृद्धस्य चोरात् भयं वर्तते।	एकाकिनः वृद्धस्य चोरभयम् वर्तते।
कृष्णम् आश्रितः भक्तः तस्य पदानि गायति।	कृष्णाश्रितः भक्तः तस्य पदानि गायति।
नखैः भिन्नः मृगः व्याघ्रेण भक्षितः।	नखभिन्नः मृगः व्याघ्रेण भक्षितः।
राष्ट्रस्य अध्यक्षः राष्ट्रम् उद्दिश्य भाषणं करोति।	राष्ट्राध्यक्षः राष्ट्रम् उद्दिश्य भाषणं करोति।
क्रीडायां पटुः सचिनः सर्वेभ्यः रोचते।	क्रीडापटुः सचिनः सर्वेभ्यः रोचते।

Examples of द्वंद्व compound -

रामः च लक्ष्मणः च गच्छतः।	रामलक्ष्मणौ गच्छतः।
रामः च लक्ष्मणः च भरतः च शत्रुघ्नः च दशरथस्य पुत्राः सन्ति।	रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नाः दशरथस्य पुत्राः सन्ति।
सुखं च दुःखं च समे कृत्वा त्वं युध्यस्व।	सुखदुःखे समे कृत्वा त्वं युध्यस्व।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीं च परमेश्वरं च।	जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ।
देवाः च ऋषयः च मानवाः च जयन्तु।	देवर्षिमानवाः जयन्तु।

Examples of बहुव्रीहि compound -

चक्रं पाणौ यस्य सः विष्णुः अस्मान् सर्वान् पातु।	चक्रपाणिः विष्णुः अस्मान् सर्वान् पातु।
कमलं आसनं यस्याः सा लक्ष्मीः मयि धनस्य वर्षां करोतु।	कमलासना लक्ष्मीः मयि धनस्य वर्षां करोतु।
दत्तं भोजनं यस्मै सः ब्राह्मणः नृपाय आशीर्वादम् अयच्छत्।	दत्तभोजनः ब्राह्मणः नृपाय आशीर्वादम् अयच्छत्।
गजस्य आननं इव आननं यस्य सः मम प्रियः देवः वर्तते।	गजाननः मम प्रियः देवः वर्तते।
कालो हि न विद्यते अन्तः यस्य सः विपुला च पृथ्वी।	कालो हि अनन्तः विपुला च पृथ्वी।

नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम् ।

उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धान् एतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम् ॥

(नन्दिकेश्वरकाशिका)

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।

कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥

(शिक्षा)

माहेश्वरसूत्राणि

Also known as - प्रत्याहारसूत्राणि, शिवसूत्राणि, अणादिसूत्राणि, अक्षरसमाम्नाय, वर्णसमाम्नाय, etc.

अइउण् । ऋलृक् । एओङ् । ऐऔच् ।

हयवरट् । लण् । जमङणनम् ।

झभञ् । घढधष् । जबगडदश् । खफछठथचटतव् । कपय् । शषसर् । हल् ।

अण् अक् इक् उक् एङ् अच् इच् एच् ऐच् अट् अण् इण् यण्
अम् यम् जम् ङम् यञ् झष् भष् अश् हश् वश् झश् जश् बश्
छव् यय् मय् झय् खय् चय् यर् झर् खर् चर् शर् अल् हल् वल्
रल् झल् शल् र

इको यणचि।

इकः यण् अचि ।

इक् वर्णों के यण् बनते हैं अच् परे रहते ।

इक् - इ उ ऋ लृ

यण् - य् व् र् ल्

अच् - स्वर

इ / ई
उ / ऊ
ऋ / ॠ

विजातीय स्वर

य्
व्
र्

एहि + एहि

इति + आह

मातृ + आशीर्वादः

सृजामि + अहम्

भवति + उत्सवः

भर्तृ + अधिकारः

स्वरसन्धि
यण्-सन्धि

इति + अपि = इत्यपि

भवतु + इह = भवत्विह

पितृ + आज्ञा = पित्राज्ञा

गच्छतु + अतिथिः

ननु + एतत्

वधू + अर्चना

खलु + इदम्

मधु + अरिः

धन्यवादाः ।
पुनर्मिलामः ।
सुनक्तम् ।

